Vol 5 Issue 1 Feb 2015

ISSN No : 2230-7850

International Multidisciplinary Research Journal

Indian Streams Research Journal

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2230-7850**

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board.Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

......More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University,Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.org

Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Impact Factor : 3.1560(UIF)
Volume-5 | Issue-1 | Feb-2015
Available online at www.isrj.org

महाराष्ट्रातील बचत गट चळवळी संदर्भात महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे (माविम)योगदान

सहाणे सोपान संपत

पीएच .डी संशोधक विद्यार्थी पदव्यूत्तर अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र, आबासाहेब गरवारे महाविद्यालय, कर्वे रोड, पुणे .

सारांश :— भारतीय संविधानाने दिलेले मूलभूत हक्क व अधिकार हा महिलांच्या विकासाचा पाया आहे . भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर विकासाची प्रक्रिया खया अर्थाने ग्रामीण भागामध्ये सुरू झाली . यामध्ये महिलांचे योगदान फार मोठे आहे . महिला बचत गट संकल्पना डॉ .महम्मद युनूस यांनी बांगला देशामध्ये राबविली असून महिलांची जगातील सर्वात मोठी बँक म्हणून 'ग्रामीण बँकेच्या' माध्यमातून ही चळवळ उदयास आलेली आहे . त्यातून महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट हे महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी एक फार मोठे प्रभावी साधन म्हणून पुढे आलेले आहे . बांगला देशच्या धर्तीवर बहुसंख्य देशात या चळवळीचे अनुकरण होऊन भारतात व महाराष्ट्रातील सर्वच जिल्हयांमध्ये महिला बचत गटांची चळवळ सुरू झालेली आहे . महाराष्ट्र हे पुरोगामी विचारांचे राज्य असून महाराष्ट्राने सन १९९४ मध्ये सर्वकष महिला धोरण जाहीर करून संपूर्ण भारतभर मार्गदर्शन केले आहे . मागील काही वर्षापासून राज्यामध्ये महिला सक्षमीकरणाचे वारे जोरात वाहत असून महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या माध्यमातून गावोगांवी, वाडीवस्त्यांवर महिला बचत गट तयार झाले आहेत . महिला बचत गट चळवळ महाराष्ट्रातील गावागावांत रूजवून महिलांना आर्थिकदृष्टया समृध्द करण्यासाठी माविमने जे प्रयत्न केले ते कौतुकास्पद आहे .

परवलीचे शब्द : माविम, महिला बचत गट, महिला सक्षमीकरण .

प्रस्तावना :—

सन १९७५ या आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षापासून बहुसंख्य देशांत महिला चळवळ व समाज परिवर्तनाची नांदी सुरू झाली . आशिया खंडातील मागास राष्ट्र म्हणून ओळख असलेल्या बांगला देशातील अर्थशास्त्र विषयाचे प्राध्यापक व नोबेल पुरस्काराचे मानकरी डॉ .महंम्मद युनूस यांनी सन १९७६ मध्ये महिला बचत गट चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली . महिला बचत गट म्हणजे "आर्थिक पारतंत्र्यातून आर्थिक स्वातंत्र्याकडे, परावलंबनाकडून स्वावलंबनाकडे, स्वावलंबनाकडून प्रगतीकडे जाण्याकरिता स्वयंस्फुर्तीने, सहमतीने व एकविचाराने एकत्र येवून स्थापन केलेला गरजू महिलांचा गट होय ." महिला बचत गट चळवळीचे आदय प्रणेते डॉ .महम्मद युनूस यांनी बांगला देशात सुरू केलेली ही चळवळ आज भारतात विशेषत: ग्रामीण भागात यशस्वीपणे रूजलेली आहे . भारतामध्ये स्वातंत्र्यानंतर महिला सक्षमीकरणासाठी अनेक शासकिय योजना राबविण्यात आल्या . आंध्रप्रदेश, केरळ, तामीळनाडू व महाराष्ट्र या राज्यांत बचत गटांची संकल्पना प्रायोगिक तत्वावर राबविण्यात आली . सन १९९२ मध्ये नाबार्डने पुढाकार घेऊन सुरू केलेल्या स्वयंसहाय्यता बचत गट बँक संलग्नता कार्यक्रमाने चांगलीच प्रगती केलेली आहे . समाजातील महिलांना मानाचे स्थान प्राप्त करून देण्यासाठी भारत आणि बांगला देश सारख्या राष्ट्रांनी महिला बचत गटांच्या माध्यमातून अतिशय महत्वाचे पाऊल उचलल्यामुळे ग्रामीण व मागास भागातील कमी उत्पन्न असणा-या महिलांना समाजामध्ये मानाने राहण्याची सुवर्णसंधी प्राप्त झालेली दिसून येते . तसेच महिला बचत गटाच्या माध्यमातून आज संपूर्ण जगाला बचतीचे महत्व पटले आहे . महिलांच्या सक्रिय सहभागामुळे ग्रामीण भागात गावोगांवी बचत गटांची चळवळ जोमाने वाढत असून ग्रामीण भागाचा चेहरा-मोहरा बदलत आहे . बचत गटांमुळे बचतीच्या सवयी बरोबरच स्वयंरोजगार, संघटनशक्ती व स्वविकास करण्याची प्रेरणा महिलांना मिळत आहे . त्यातून महिलांचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक परिवर्तन होत असून अर्थव्यवस्थेत नवे विचार, नवी मानसिकता प्रस्थापित होत आहे . बचत गटांमुळे पतनिर्मितीद्वारे रोजगार निर्माण होवून बचत गटांच्या आर्थिक उलाढालीतून ग्रामीण अर्थव्यवस्था समृध्द होत आहेत . बचत गट चळवळीत शासन, अशासकिय संस्था, बँका तसेच स्वयंसेवी संस्था महत्वाची भूमिका पार पाडत आहे . महाराष्ट्रात बचत गट चळवळीत महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे (माविम) कार्य अग्रेसर आहे .

२) उद्दिष्टे आणि संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत लेखाची उद्दिष्टे आणि संशोधन पध्दती पुढील प्रमाणे आहे.

१. महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे (माविम) स्वरूप, उद्दिष्टे आणि कार्यप्रणाली स्पष्ट करणे.
२. माविमने महाराष्ट्रात स्थापन केलेल्या बचत गटांची योजना निहाय प्रगती कशी आहे, याचा अभ्यास करणे.
३. महिला आर्थिक विकास महामंडळ राबवित असलेल्या विविध योजनांचा अभ्यास करणे.

प्रस्तुत लेख लिहिण्यासाठी प्रामुख्याने द्वितीय माहिती व आकडेवारीचा वापर करण्यात आलेला आहे. द्वितीय माहिती व आकडेवारी विविध संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे वार्षिक व प्रगती अहवाल आणि विविध संकेतस्थळे इत्यादी स्त्रोतांमधून करण्यात आली आहे. संकलित माहितीचे शास्त्रीय वर्गीकरण, सारणीयन व विश्लेषण करण्यासाठी शेकडेवारी आणि पटीतील वाढ या साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

३) महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे (माविम) स्वरूप :

महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम) हा महाराष्ट्र शासनाचा अंगिकृत उपक्रम असून आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने दि. २४ फेब्रुवारी १९७५ रोजी या महामंडळाची स्थापना झालेली आहे. महिला आर्थिक विकास महामंडळ ही संस्था ग्रामीण व शहरी भागात महिलांचे स्वयंसहाय्यता बचत गट स्थापन करून त्यांना प्रशिक्षण देण्याचे कार्य करते. त्याचप्रमाणे माविम मार्फत महिला जाणीव जागृती कार्यक्रमांचे व मेळाव्यांचे आयोजन केले जाते. बचत गटांना आर्थिक व्यवहार, हिशोबाच्या नोंदी व अंतर्गत कर्ज व्यवहार आदी संबंधी मार्गदर्शनासह वित्तीय सहाय्य मिळवून देण्याकरीता सहकार्य केले जाते. सन २००५ साली १९५६ च्या कायद्यातील कलम २५ नुसार 'ना नफा ना तोटा' या तत्वावर महामंडळाची पुर्नरचना केली. महिलांच्या सर्वांगीण विकासाचे महत्व व महामंडळाची या कामातील तत्परता ध्यानी घेवून महाराष्ट्र शासनाने शासन निर्णय क्र. माविमं २००१/प्र.क्र.१० दि.२० जानेवारी २००३ नुसार महामंडळाला महिला विकासाची राज्यस्तरीय 'शिखर संस्था' म्हणून घोषीत केले आहे. महामंडळाचे ध्येय 'चिरंतर विकास प्रक्रियेतून महिलांसाठी सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय प्रस्थापित करणे', हे आहे.

४) महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे उद्देश :

केवळ बचत गटांची निर्मिती म्हणजे उद्देशपूर्ती नव्हे, तर बचत गटांच्या माध्यमातून स्वयंरोजगार निर्माण करून बचत गटातील सदस्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळावे या करिता महामंडळ सतत झटत आहे. वरील ध्येयाच्या पूर्ततेसाठी पुढिल उद्दिष्टे नजरसमोर ठेवून माविमने आपले कार्य अविरत सुरू ठेवलेले आहे.

१. ग्रामीण भागातील महिलांचे संघटन करणे.
२. महिलांच्या क्षमता विकसित करणे.
३. महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढविणे.
४. उद्योजकीय विकास घडवून आणणे.
५. रोजगाराच्या संधी व बाजारपेठ यांची सांगड घालणे.
६. महिलांचा शिक्षण, संपत्ती व सत्तेत सहभाग वाढविणे.
७. स्थायी विकासासाठी स्वयंसहाय्यता बचत गटांना संस्थात्मक स्वरूप देवून बळकट करणे.

५) महिला आर्थिक विकास महामंडळाची रचना व कार्यप्रणाली :

•केंद्र व राज्य शासन पुरस्कृत महिलां साठीच्या विविध विकासात्मक योजनांकरिता राज्यस्तरीय शिखर संस्था म्हणून कार्य करणे.
•स्वयंसहाय्यता बचत गट, वित्तीय संस्था, स्वयंसेवी संस्था व शासनाचे संबंधीत विभाग यांच्यामध्ये समन्वयक संस्था या नात्याने राज्य स्तरावर कार्य करणे.

महामंडळाच्या मुख्यालया पासून ते जिल्हा कार्यालयापर्यंत रचना व कार्य पाहता माविमचे मुख्य कार्यालय मुंबई येथे असून महाराष्ट्रातील ३४ ग्रामीण जिल्ह्यांत शाखा आहेत. माविमतर्फे राबविण्यात येणाया सर्व योजनांची अंमलबजावणी जिल्हा कार्यालयाच्या माध्यमातून होते. जिल्हा कार्यालयाचा प्रमुख म्हणून जिल्हा समन्वय अधिकारी काम पाहतात. प्रत्येक जिल्हा कार्यालयांतर्गत सरासरी ८ ते ९ लोकसंचलित साधन केंद्र (CMRC) कार्यरत असून प्रत्येक केंद्रात ४ ते ५ सहयोगिनी या क्षेत्रिय कार्यकर्त्या म्हणून काम पाहतात. सहयोगिनी गांव पातळीवर गट निर्मिती, मूलभूत प्रशिक्षण व

गटांचे संगोपन करण्याचे काम करतात .

माविमच्या जिल्हा कार्यालया मार्फत स्वयंसहाय्यता बचत गटांवर आधारित महाराष्ट्र ग्रामीण पतपुरवठा कार्यक्रम, रमाई महिला सक्षमीकरण योजना, कृषी सप्तक योजना, महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान, स्वयंसिध्दा, अनुसूचित उपयोजना अंतर्गत, तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम, अल्पसंख्यांक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम आदी योजनांची अंमलबजावणी केली जाते .

६) माविम आणि महाराष्ट्रातील महिला बचत गट चळवळ :

फुले, शाहु, आंबेडकरांची वैचारिक परंपरा लाभलेल्या पुरोगामी महाराष्ट्रात महिला सक्षमीकरणाचा प्रकल्प हाती घेण्यात आला आहे . महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी राज्य शासन नेहमीच सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवून वेगवेगळ्या मार्गाने त्यांना मदत करत असते . महाराष्ट्रासारख्या पुरोगामी राज्याने संयुक्त राष्ट्र संघात झालेल्या घडामोडींच्या पार्श्वभूमीवर सन १९९४ मध्ये पहिले महिला धोरण व सन २००१ मध्ये दुसरे महिला धोरण जाहीर केले होते . महिलांचा सर्वांगीण विकास आणि सक्षमीकरणासाठी प्रागतिक दृष्टिकोन रूजविणे आणि पुरूषप्रधान मानसिकता बदलणे हे उद्दिष्ट नजरेसमोर ठेवून राज्यात तिसरे महिला धोरण मागील वर्षी जाहीर केले असून महिलांना सर्वच क्षेत्रात समान संधी दिली जाणार आहे . महिला बचत गट चळवळीतील माविमच्या कार्याची दखल घेवून महाराष्ट्र शासनाने तिसया महिला धोरणाचा मसुदा माविम कडून पूर्ण करून घेतला आहे . महिला सक्षमीकरणामध्ये महिलांनी एकत्र येणे ही महत्वाची भूमिका आहे . महिलांनी एकत्र येण्यासाठी स्वयंसहाय्यता गट हे चांगले माध्यम आहे .

महिला बचत गट चळवळीत महाराष्ट्रात विविध संस्था कार्यरत असून माविमचे कार्य दखल घेण्यास पात्र आहे . त्यामुळेच महाराष्ट्र शासनाने माविमला या चळवळीची राज्यस्तरीय 'शिखर संस्था' म्हणून घोषीत केले आहे . केंद्र व राज्य शासनाच्या महिला बचत गट संकल्पनेवर आधारित विविध योजनांची अंमलबजावणी माविम करित आहे . यामध्ये महाराष्ट्र ग्रामीण पतपुरवठा कार्यक्रम, रमाई महिला सक्षमीकरण योजना, कृषी सप्तक योजना, महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान, स्वयंसिध्दा, अनुसूचित उपयोजना अंतर्गत, तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम, अल्पसंख्यांक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम इ . योजनांचा समावेश आहे .

तक्ता क्र .१ मध्ये ३१ डिसेंबर २०१४ अखेर माविमने विविध योजनां अंतर्गत स्थापन केलेल्या बचत गटांची व त्यात सहभागी झालेल्या महिलांची प्रवर्ग निहाय माहिती देण्यात आली आहे . त्यानुसार ३१ डिसेंबर २०१४ अखेर माविमने ६९,५७० महिला बचत गटांची स्थापना केलेली असून त्यामध्ये सर्व प्रवर्गातील ९,१८,९३६ महिलांचे संघटन झालेले आहे . माविम राबवित असलेल्या विविध योजनां अंतर्गत स्थापन केलेल्या बचत गटामध्ये अनुसूचित जाती, जमाती, इतर मागास वर्गीय, अल्पसंख्यांक , भटक्या जमाती व इतर प्रवर्गातील महिलांचा समावेश असून त्यांचे एकूणाशी असलेले प्रमाण अनुक्रमे ३४ टक्के, १६ टक्के, २२ टक्के, ५ टक्के, ६ टक्के व १७ टक्के असे आहे . माविम राबवित असलेल्या योजनांपैकी तेजस्विनी प्रकल्पा अंतर्गत सर्वात जास्त बचत गटांची स्थापना झालेली असून त्यांचे एकूण बचत गटांशी असलेले प्रमाण ३५ .५३ टक्के एवढे असून एकूण महिलांपैकी सर्वाधीक ३९ टक्के महिला या प्रकल्पा अंतर्गत संघटीत झालेल्या आहे . तर महिला बचत गटात संघटीत झालेल्या एकूण महिलांपैकी अनुसूचित जातीतील महिलांचे प्रमाण सर्वाधीक असून ते ३४ टक्के इतके आहे . डिसेंबर २०१४ अखेर १०४९५ गावांमध्ये ९ .१९ लाख महिला ६८,१६२ स्वसहाय्यीत गटांमध्ये सहभागी होत्या . या महिलांची एकूण बचत सुमारे रू .२३७ .१३ कोटी होती . तर एकूण अंतर्गत वितरित कर्ज रू .६५६ .२३ कोटी होते . स्वसहाय्यीत गटांना वित्तीय संस्थांकडून रू .५७६ .९० कोटींचे कर्ज मिळाले . योजनानिहाय स्थापन झालेल्या बचत गटांची माहिती तक्ता क्र ०१ मध्ये दिली आहे .

तक्ता क्र ०१

माविम स्थापीत योजना निहाय महिला स्वसहाय्यीत बचत गट व प्रवर्ग निहाय सभासद

३१ डिसेंबर २०१४ पर्यंत

Ana. Ë.	yaajanaa	svasahaiyyat bacat gaT	saBaasad						
			Ana. jaatI	Ana. jamaatI	[tr maagaasa vagalya	Alp sa#yaak	BaT@yaa jamaatI	[tr	ekNa
1	svaNa jayatI gaama svarajagaar yaajanaa	8,413	20,428	17,711	28,912	3,768	10,134	21,599	1,02,552
2	svayaisaQda	2,759	3,449	14,516	9,197	1,926	3,088	5,584	37,760
3	maivama Ana. jaatI]pyaajanaa Atgat	16,461	1,85,852	5,822	8,463	3,116	3,934	3,819	2,11,006
4	svayasaval sasqaa Ana. jaatI]pyaajanaa Atgat	3,897	43,972	643	1,087	380	1,034	545	47,661
5	maivama Aaidvaasal]pyaajanaa Atgat	5,880	6,188	62,297	2,192	1,489	914	310	73,390
6	rmaa[maihlaa saxamalkrNa yaajanaa	1,802	3,063	3,598	12,859	600	1,991	1,662	23,773

7	kYal saPtk yaajanaa	279	473	508	1,876	129	628	1,906	5,520
8	maihlaa svaavalabana inaQal	160	1,156	208	453	321	315	1,305	3,758
9	tjaisvanal	24,719	39,244	35,799	1,10,635	27,742	32,702	1,11,577	3,57,699
10	[tr	5,200	8,103	8,495	22,674	2,197	4,417	9,931	55,817
	ekNa	69,570	3,11,928	1,49,597	1,98,348	41,668	59,157	1,58,238	9,18,936

स्त्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, २०१३१४, महाराष्ट्र शासन .

७) **माविमने स्थापन केलेल्या महिला बचत गटांची आर्थिक स्थिती :**

तक्ता क्र . ०२ मध्ये २००९-१० ते २०१३-१४ या कालावधीत माविमच्या विविध योजनां अंतर्गत स्थापन झालेल्या बचत गटांच्या आर्थिक स्थितीची तपशीलवार माहिती देण्यात आली आहे .

तक्ता क्र. ०२
माविमने स्थापन केलेल्या बचत गटांची आर्थिक स्थिती

Ana.Ë.	vaYa	svasahaiyyat bacat gaT	ekNa bacat ³kaTI´	Atgat kja ³kaTI´	ivaltlya sasqaanal idlala kja ³kaTI´
1	2009-2010	51,793	94.49	267.30	---
2	2010-2011	57,733	146.00	420.00	312.00
3	2011-2012	61,072	176.00	493.00	384.00
4	2012-2013	64,226	190.00	527.18	424.16
5	2013-2014	68,162	237.13	656.23	576.90
	vaaiYak saya@t AiBavaQdI dr ³%´	7.10	30.39	25.17	16.61

टिप : सन २००९१० मधील वित्तीय संस्थांनी केलेल्या कर्ज पुरवठ्याची माहिती उपलब्ध नाही .
स्त्रोत : महाराष्ट्रची आर्थिक पाहणी, सन २००९१० ते २०१३१४, महाराष्ट्र शासन .

तक्ता क्र . ०२ नुसार २००९-१० मध्ये माविमने ५१,७९३, २०१०-११ मध्ये ५७,७३३ तर २०१११२ मध्ये ६१,०७२ महिला बचत गट स्थापन करण्यात आले असून सन २०१२-१३, २०१३-१४ या वर्षात स्थापन करण्यात आलेल्या बचत गटांची संख्या अनुक्रमे ६४,२२६ आणि ६८,१६२ इतकी आहे . सन २००९-१० ते २०१३-१४ या पाच वर्षाच्या कालावधीत माविमने स्थापन केलेल्या बचत गटांमध्ये ७ .१० टक्के वार्षिक संयुक्त अभिवृध्दी दराने वाढ झालेली आहे . बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांनी केलेल्या बचतीचा वार्षिक संयुक्त अभिवृध्दी दर ३० .३९ टक्के असून अंतर्गत कर्ज व वित्तीय संस्थांनी दिलेल्या कर्जाचा वार्षिक संयुक्त अभिवृध्दी दर अनुक्रमे २५ .१७ टक्के व १६ .६१ टक्के इतका होता . महिलांनी केलेल्या बचती पेक्षा सरासरी तीन पटींपेक्षा अधिक अंतर्गत कर्ज पुरवठा करण्यात आला आहे . त्याचप्रमाणे महिला बचत गटांना त्यांनी केलेल्या बचतीच्या व अंतर्गत कर्ज व्यवहारांच्या आधारावर वित्तीय संस्थांकडूनही कर्ज पुरवठा होत असून अंतर्गत कर्जाच्या तुलनेत वित्तीय संस्थांनी केलेल्या कर्ज पुरवठ्याचे प्रमाण कमी आहे .

८) **माविम मार्फत राबविण्यात येत असलेल्या विविध योजना :**

अ) **विशेष घटक योजना (रमाई महिला सक्षमीकरण योजना) :**

महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक न्याय विभागाद्वारे अनुसूचित जातीतील महिलांचे २०,२५० स्वयंसहाय्यता बचत गट सन २००३ ते २००६ या कालावधीत तयार करण्याची जबाबदारी माविमला देण्यात आली होती . या योजनेची अंमलबजावणी सन २००३ पासून संपूर्ण महाराष्ट्रामध्ये एकूण ४३० तालुक्यांमधील ८८८३ गावांमध्ये माविम जिल्हा कार्यालय व माविमने करारबध्द केलेल्या स्वयंसेवी संस्थांमार्फत करण्यात आलेली आहे . प्रकल्पाच्या कालावधीत दारिद्रय रेषेखालील मागासवर्गीय महिलांना स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या माध्यमातून संघटीत करण्या बरोबरच, लिंग समभाव संचेतना, कार्या

त्मक साक्षरता, उद्योजकता, सामाजिक जाणीव जागृती या विविध घटकांच्या अनुषंगाने क्षमता वृध्दीपर प्रशिक्षण महिलांना देण्यात आले . महिलांचे आर्थिक जीवनमान उंचवण्या बरोबरच सामाजिक दृष्टिकोनातून देखील महिलांचे स्थान उंचवावे यादृष्टीने विशेष भर देण्यात आलेला आहे . या योजने अंतर्गत मार्च २००७ अखेर एकूण २०९५० बचत गटांची निर्मिती करण्यात आलेली आहे .

ब) आदिवासी विकास प्रकल्प :

महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास विभागाद्वारे आदिवासी उपयोजने अंतर्गत अनुसूचित जमातीतील महिलांचे ४६00 स्वयंसहाय्य बचत गट तयार करण्याचे काम ७४ तालुक्यांमधील १०५ गावांमध्ये माविमला देण्यात आले होते . ही योजना सन २००४ पासून ठाणे, नाशिक, नंदुरबार, चंद्रपुर, गडचिरोली, गोंदीया, अमरावती व यवतमाळ या आठ आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे . या योजने अंतर्गत मार्च २००७ अखेर एकूण २८३२ गटांची निर्मिती करण्यात आलेली आहे .

क) स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना / महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान :

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, स्वयंरोजगारासाठी ग्रामीण युवक प्रशिक्षण कार्यक्रम, ग्रामीण क्षेत्र महिला व बालविकास कार्यक्रम, दशलक्ष विहिरी योजना, गंगा कल्याण योजना व ग्रामीण भागातील पारंपारिक कारागीरांना सुधारित हत्यार संच वाटप योजना इ . योजनांच्या एकत्रीकरणातून (बंद करून) 'स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना' दि . ०१ एप्रिल १९९९ पासून संपूर्ण भारतात सुरू करण्यात आलेली होती . हा एक सर्वांगीण उपक्रम असून त्यामध्ये स्वयंसहाय्य गटांमध्ये गरिबांचे संघटन करणे, प्रशिक्षण, पत, कर्ज, तंत्रशास्त्र मूलभूत सुविधा आणि पणन यांसारखे स्वयंरोजगाराचे सर्व पैलू अंतर्भूत आहे . माविमने या योजनेची अंमलबजावणी सन २००१ मध्ये ठाणे जिल्ह्यामधून केलेली आहे . एकूण ३१ ग्रामीण जिल्ह्यांमधील ४,६२५ गावांमध्ये सदर योजना माविमतर्फे राबविण्यात आली . मार्च २०११ अखेर या योजने अंतर्गत माविमने १0,0२४ बचत गटांची निर्मिती केलेली असून त्यामध्ये १,१७,८९४ महिलांचे संघटन झालेले आहे . ग्रामीण भागातील दारिद्रय निर्मूलनासाठी केंद्र शासनाने स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजने ऐवजी राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची सुरूवात केली आहे . ग्रामीण भागातील गरीब आणि दूर्लक्षीत घटकांना रोजगार निर्मितीसाठी स्वयंसंचालित सांघिक संस्थांमार्फत एकत्र आणायचे महत्वाचे काम अभियानातून करण्यात येत आहे . या गरिबांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी त्यांचे हक्क, न्याय, सार्वजनिक व सामाजिक सेवा त्यांच्यापर्यंत पोहोचविणे हा अभियानातील महत्वाचा भाग आहे . हे उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने सोसायटी नोंदणी अधिनियम १८६0 अंतर्गत महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची स्थापना केलेली आहे .

ड) स्वयंसिध्दा योजना :

केंद्र शासन पुरस्कृत इंदिरा महिला योजना व महिला समृध्दी योजना यांचे एकत्रीकरण करून स्वयंसिध्दा ही सुधारित योजना सन २00१0२ पासून पाच वर्षाकरिता सुरू करण्यात आली होती . स्वयंसिध्दा योजना महाराष्ट्रात १९ जिल्ह्यातील ३६ तालुक्यांमध्ये राबविण्यात आली . या योजने अंतर्गत मार्च २०११ अखेर ३२०८ बचत गट कार्यरत असून यामध्ये ४२,२७४ महिला संघटीत झाल्या आहेत .

इ) तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण प्रकल्प :

केवळ आर्थिकदृष्ट्या सबळ होणेच पुरेसे नाही, तर महिलांसह गावाचेही सक्षमीकरण झाले पाहिजे, यासाठी माविमच्या वतीने राज्यात तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण प्रकल्प राबविला जात आहे . स्वयंसहाय्य बचत गटांनी प्रत्येक तालुक्यात २00 बचत गटांमागे एका लोकसंचलित साधन केंद्राची उभारणी करून महिलांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न या माध्यमातून सुरू आहे . त्यात साधारणत: लोकसंस्था उभारणे, लघु पतपुरवठा सेवा, उपजिवीका आणि लघु उद्योग, उद्योजकता विकास व महिलांचे सक्षमीकरण व सामाजिक समानता या चार बाबींवर विशेष लक्ष देण्यात येत आहे . तक्ता क्र 0३ मध्ये तेजस्विनी प्रकल्पा अंतर्गत माविमने केलेल्या प्रगतीचा आढावा घेण्यात आला आहे . त्यानुसार मार्च २०१४ अखेर या प्रकल्पा अंतर्गत ६६,१५९ स्वयंसहाय्य बचत गटांची स्थापना झालेली असून ८,९८,८0५ महिलांचे संघटन झालेले आहे . तसेच ३१५ लोकसंचलित साधन केंद्रांची स्थापना माविमने व सेवाभावी संस्था यांनी केली असून २६६ केंद्रांची नियमानुसार नोंदणी करण्यात आलेली आहे . माविमने स्थापन केलेल्या या लोकसंचलित साधन केंद्रांचे उत्पन्न रू १0 . 0९ कोटी इतके आहे .

तक्ता क्र ३
मावीमने तेजस्विनी प्रकल्पा अंतर्गत मार्च २०१४ अखेर केलेली प्रगती
३१ मार्च २०१४ पर्यंत

Ana.Ë.	]pËma	pgatI
01	pkIpa Atgat sqaapna bacat gaTacaI sa#yaa	66,159
02	ekNa maihlaacaI sa#yaa	8,98,805
03	ekNa laaksacailat saaQana kd	315
04	naadNaI JaalaIa laaksacailat saaQana kd	266
05	bak kDna paPt JaalaIa kja	$.580 kaTI
06	ivamaa kaZlalyaa maihlaacaI sa#yaa	2,25,789
07	laaksacailat saaQana kdaca]%pnna	$.10.09 kaTI.

स्रोत : प्रगती अहवाल २०१३-१४, तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण प्रकल्प, माविम .

ई) अल्पसंख्यांक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम :

राज्यातील अल्पसंख्यांक बहुल क्षेत्रात वास्तव्यास असलेल्या अल्पसंख्यांक लोक समुहातील महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी त्यांना बचत गटांच्या माध्यमाद्वारे संघटीत करून पुरेसा पतपुरवठा उपलब्ध करून देणे व त्यांना उद्योजकते विषयी आवश्यक असलेली माहिती उपलब्ध करून देवून त्यांच्यामध्ये उद्योजकीय कौशल्य विकसित करण्याच्या हेतूने अल्पसंख्यांक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे . या कार्य क्रमाची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी माविमकडे देण्यात आली . माविमने हा प्रायोगिक कार्यक्रम मुंबई जिल्ह्यात राबविला . या कार्यक्रमाच्या अनुभवा नंतर महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अल्पसंख्यांक विकास विभागाने शासन निर्णय क्र . अविवि २००९/प्र.क्र.१४/का९ दि.२८ फेब्रुवारी २०१२ नुसार राज्यातील १० जिल्ह्यातील १३ अल्पसंख्यांक बहुल कार्यक्षेत्रात २,६०० बचत गटांची निर्मिती करण्याचा निर्णय घेण्यात आला . यामध्ये मुंबई, ठाणे, नाशिक, पुणे, सांगली, औरंगाबाद, परभणी, नांदेड, वाशिम आणि नागपुर इ. जिल्ह्यांचा समावेश आहे . या कार्यक्रमाच्या रणनितीमध्ये त्रिस्तरीय संस्थात्मक बांधणी केलेली असून संघटीत स्वयंसहाय्यता बचत गट, वस्ती विकास समिती व लोकसंचलित साधन केंद्राचा समावेश आहे . संस्थात्मक बांधणी, उपजिवीका विकास व बाजारपेठ व्यवस्था, सूक्ष्म पतपुरवठा सेवा, महिलांसाठी आरोग्य सेवा व सामाजिक जाणीव जागृती आणि प्रकल्प व्यवस्थापन व अंमलबजावणी हे या कार्यक्रमाचे मुख्य घटक आहे .

संस्थात्मक बांधणी घटकामध्ये महिलेच्या क्षमता वृध्दी प्रशिक्षणावर भर देण्यात आला आहे . यामध्ये २८,४७८ महिलांपैकी २६,०७० महिलांना संकल्पना प्रशिक्षण, ७,३१२ महिलांना लेखापुस्तिका प्रशिक्षण, ३,६०० महिलांना जेंडर विषयक प्रशिक्षण व ४,९५० महिलांना अनुभव (भेट) प्रशिक्षणाद्वारे बचत गटांच्या प्रगतीचा अनुभव देण्यात आला आहे . बचत गट स्थापन झाल्यापासून ०८ ते १२ महिन्याच्या कालावधीतील बचत गटांना पतपुरवठ्यासाठी पात्र धरून सन २०१३-१४ मध्ये १९२ बचत गटांना बँकेमार्फत रू.१.४५ कोटींचे अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देण्यात आले . अल्पसंख्यांक घटकातील महिलांचे आरोग्य विषयक प्रश्न व सामाजिक समस्या याविषयी त्यांच्यामध्ये जाणीव जागृती करण्यावर अधिक भर देण्यात आला आहे . महिलांसाठी १२ हिमोग्लोबीन तपासणी शिबीरातून २,८०० महिलांची तपासणी व उपचाराचा लाभ देण्यात आला आहे . महिलांना आरोग्य विषयक सुविधांची माहिती देवून आरोग्य विषयक मदतीसाठी कन्व्हर्जनद्वारा 'राजीव गांधीजीवनदायी आरोग्य योजना' चे हेल्थ कार्ड १७० कुटुंबांना मिळवून देण्यात आले आहे .

उ) माविम महिला प्रांगण (घर) योजना :

स्वयंसहाय्य बचत गटांमध्ये संघटीत झाल्यानंतर महिला बचती सोबत अंतर्गत देवाणघेवाण व त्याच बरोबर छोटेमोठे व्यवसाय करण्यास पुढाकार घेतात . अशावेळी वेगवेगळ्या कौशल्यपर प्रशिक्षणाचे आयोजन करणे, महिलांनी उत्पादित केलेल्या मालाला बाजारपेठ मिळवून देणे, तसेच महिला उत्पादित करत असलेल्या मालाची गुणवत्ता व किंमत वाढविण्याच्या दृष्टीने त्यावर योग्य ती प्रक्रिया करणे, गुणवत्ता तपासणी, तयार मालाला विक्रिसाठी चांगले पॅकिंग करणे, अशी एक ना अनेक उद्दिष्टे नजरे समोर ठेवून माविम प्रांगण अर्थात माविम घराची संकल्पना माविमतर्फे जिल्हा पातळीवर राबविण्यात येत आहे .

माविम महिला प्रांगण योजनेची ठळक वैशिष्ट्ये :

माविम घर योजने अंतर्गत जिल्हा पातळीवर महिलांसाठी एकाच ठिकाणी प्रशिक्षण केंद्र, वसती गृह, उत्पादन केंद्र, वैद्यकीय सेवा व मार्गदर्शन केंद, पाळणा घर आदि . सुविधा उपलब्ध होतील . माविमने महिला प्रांगण ही नवी संकल्पना काही गावात प्रायोगिक तत्वावर राबविली असून आयफॅड शिष्टमंडळाने या बाबीचे विशेष कौतुक केले आहे . सध्या राज्यात भंडारा, गडचिरोली, वाशिम व हिंगोली या चार ठिकाणी माविम प्रांगण ही योजना माविम तर्फे राबविली जात आहे .

९) **निष्कर्ष :**

१. ग्रामीण भागातील अशिक्षित महिलांना 'चूल आणि मूल' च्या चौकटीतून बाहेर काढत त्यांना बचत गटाच्या माध्यमातून स्वत:च्या पायावर सक्षमपणे उभे करण्याचे विधायक कार्य महिला आर्थिक विकास महामंडळ करीत आहे.
२. महिला आर्थिक विकास महामंडळ सर्व स्तरातील दूर्बल, गरीब, गरजू, विधवा, परितक्त्या आदी. सारख्या सामाजिकदृष्ट्या दूर्लक्षीत महिलांना केंद्रस्थानी ठेवून त्यांच्या कुटुंबाचा सर्वांगीण विकास घडविण्यासाठी अविरत कार्यरत आहे.
३. महामंडळाच्या माध्यमातून गावातील प्रत्येक वाडीवस्ती बचत गटांना जोडली गेली असल्याने विविध उपक्रमांतून/योजनांतून महिलांच्या कुटुंबाला आर्थिक पाठबळ मिळाले असून महिलांचा आर्थिक पाया भक्कम बनला आहे.
४. शासकिय व अशासकिय संस्थांशी समन्वयता भागीदारी प्रक्रियेत माविम कार्यरत असल्याने राज्यातील जास्तीत-जास्त महिलांना विकासाच्या प्रवाहात आणण्याचे काम खेडोपाडी महामंडळा कडून मोठ्या प्रमाणावर होतांना दिसत आहे.
५. महिला बचत गट चळवळीच्या माध्यमातून महिलांचा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक विकास होत असून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास होण्यास मदत होत आहे. यादृष्टीने महिला बचत गट चळवळीला विशेष महत्व आहे.

संदर्भ :

१. आपटे, ज. शं. (मार्च २००१): आंतरराष्ट्रीय महिला दिनानिमित्ताने महिला विकासाची वाटचाल, योजना, अंक ८, पृ. क्र. २४.
२. घोडके, निशांत (२०११): स्वयंसहाय्यता गटाचे विकासात्मक योगदान व समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास कर्जत तालुका, अप्रकाशित एम. फिल. लघुशोध प्रबंध, य. च. म. मु. विद्यापीठ, पृ. क्र. २.
३. Khurud, B.S.(2008): The Impact of Swarnjayanti Gram Swarojgar Yojana on Employment Generation in Rahuri Taluka, A Minor Research Project, U.G.C.Western Circle, Pune.
४. महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, २००९-२०१० ते २०१३-२०१४.
५. महाराष्ट्र शासन, महिला व बाल विकास विभाग, महिला धोरण २०१४.
६. महिला आर्थिक विकास महामंडळ, तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण विकास कार्यक्रम, प्रगती अहवाल, २०१३-१४.
७. मुलाणी, एम. यू. (ऑक्टो २००७): स्वयंसहाय्यता बचत गट संकल्पना, स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये, योजना, अंक ३, पृ. क्र. ११.
८. www.maharashtra.gov.in
९. www.mavimindia.org
१०. www.rural.nic.in
११. www.womenchild.maharashtra.gov.in

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal
For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- International Scientific Journal Consortium
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.org